

Designing a model for students' ethical development in the framework of the philosophy of Islamic education

Tahereh Majdodin¹ | Seyed MohammadMirdamadi² | Mohammad Reza Sarmadi³

Abstract

The aim of this study was to design a model of ethical development of students in the framework of the philosophy of Islamic education. The research method is qualitative and for this purpose, document analysis and semi-structured interviews have been used. The research population in the document analysis section includes articles, books, treatises and work reports, the document of fundamental change in education and the Qur'an and narrations, and in the interview section, education specialists who use the method of theoretical purposeful sampling and based on the saturation rule with one of them was interviewed. Structured semi-structured receipts and interviews were used to collect information. The structured process of writing and analyzing the findings was used to validate the research findings. The findings led to the identification of students' moral development indicators in four dimensions of relationship with God, relationship with self, relationship with others and relationship with nature, the components of which were adjusted based on the document of fundamental transformation of education in 6 areas. More than 80 indicators were extracted for the moral development of students and finally, with a systemic approach, the final model of moral development of students was designed based on the philosophy of Islamic education.

Keywords: Ethical development, philosophy of education, students, qualitative method.

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.6.6

1. Educational Science Payame Noor Tehran Iran.

ta.majdodin@gmail.com

2. Professor, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Payame Noor University.

maleki-cu@yahoo.com

3. Professor, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Payame Noor University

sarmadi@yahoo.com

طراحی الگوی رشد اخلاقی دانش آموزان در چارچوب فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی

طاہره مجدالدین^۱ | سید محمد میردامادی^۲ | محمدرضا سرمدی^۳

چکیده

پژوهش حاضر با هدف طراحی الگوی رشد اخلاقی دانش آموزان در چارچوب فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی انجام شده است. روش پژوهش کیفی بوده که برای این منظور از تحلیل اسناد و مصاحبه نیمه ساختاریافته استفاده شده است. جامعه پژوهش در بخش تحلیل اسناد شامل قرآن و روایات، کتاب‌ها، مقالات، رساله‌ها و گزارش‌های کاری، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و بوده و در بخش مصاحبه، متخصصان تعلیم و تربیت که با کمک روش نمونه‌گیری هدفمند نظری و براساس قاعده اشباع با ۱۵ نفر از آنان مصاحبه شد. به منظور جمع‌آوری اطلاعات از فیش تحلیل و مصاحبه نیمه ساختاریافته استفاده شد. برای تأمین اعتبار یافته‌های پژوهش از فرایند ساخت یافته نگارش و تحلیل یافته‌ها استفاده شد. یافته‌ها منجر به شناسایی شاخص‌های رشد اخلاقی دانش آموزان در چهار بعد ارتباط با خدا، ارتباط با خویشان، ارتباط با دیگران و ارتباط با طبیعت شد که مؤلفه‌های آن براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در ۶ ساحت تنظیم شد. برای رشد اخلاقی دانش آموزان بیش از ۱۰۰ شاخص استخراج گردید و در نهایت با رویکردی سیستمی، مدل نهایی رشد اخلاقی دانش آموزان براساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی طراحی گردید.

کلیدواژه‌ها: رشد اخلاقی، فلسفه تعلیم و تربیت، دانش آموزان، روش کیفی.

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.6.6

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، گروه علوم تربیتی، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Ta.majdodin@gmail.com

sm.mirdamadi26@yahoo.com

۲. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۳. استاد تمام، گروه علوم تربیتی، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. ۴. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

sarmadi@yahoo.com

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری است.

مقدمه

در مباحث فلسفی، حوزه انسان‌شناختی^۱ از پیچیده‌ترین حوزه‌ها به شمار می‌آید. هرگاه سخن از تربیت انسان مطرح می‌شود، امر دشوارتر می‌شود. از آن رو که انسان به خودی خود، موجودی، انتخاب‌گر است و از چنان توان درونی و نهانی برخوردار است که قابلیت صعود تا اعلی‌ترین و سقوط تا اسفل السافلین در او به ودیعه‌گذارده شده است. نکته قابل تأمل این است که بارور شدن قوه اعلی در سایه تربیت و آموزش رخ می‌دهد. به همین دلیل نظام‌های تربیتی بر مبنای نگرش انسان‌گرایانه، خطوط آموزشی خود را ترسیم می‌کنند. و محوریت تربیت انسان‌های دانا و با اخلاق در نظام‌های تربیتی با همه پیچیدگی و گستردگی، این است که گویی از بین همه خصوصیات انسان، اخلاق^۲ است که آدمی را شایسته نام انسان می‌کند. هرچند تربیت^۳ از سنخ شدن به شمار می‌آید و اخلاق از بایدها و نبایدها و ارزش‌ها سخن می‌گوید. اخلاق، رشته‌ای است که در حد فاصل فلسفه و روان‌شناسی قرار گرفته است فلاسفه تلاش می‌کنند تا برای اخلاقی یا غیراخلاقی دانستن بعضی رفتارها توجیه منطقی ارائه کنند، اما روان‌شناسان در پی تبیین این مسئله هستند که چرا مردم به شیوه‌های اخلاقی یا غیراخلاقی عمل می‌کنند. لذا پیدا کردن حلقه‌ی گمشده‌ی پیوند این دو مقوله را می‌توان از اهداف نظام‌های تعلیم و تربیت دانست. نه تنها نظام‌های آموزشی که خود انسان نیز همواره در جست‌وجوی اخلاق است تا جایی که اخلاق، گم‌شده‌ی انسان معرفی شده است. اخلاق از مسائل مهم و از چالش‌های حال و آینده جوامع و نظام‌های تربیتی کشورهای جهان بوده و خواهد بود (هانتینگتون؛ ترجمه حمید رفیعی، ۱۳۷۸).

براساس دیدگاه صاحب‌نظران حوزه تعلیم و تربیت، تربیت اخلاقی بسترساز رشد اخلاقی است و رشد اخلاقی آخرین مرحله تربیت اخلاقی است که هرگز به خودی خود رخ نمی‌دهد. صعود به مراحل بالاتر اخلاقی، مستلزم دست‌یابی به ساختاری نو و تازه از فکر و اندیشه اخلاقی

1. Anthropology
2. Ethics / moral
3. Training / manner
4. Huntington

است. رشد اخلاقی با تکرار و تمرین تا آراسته شدن به فضایل اخلاقی محقق می‌شود. هرچند از فضایل اخلاقی، به اعتدال بخشیدن به قوای درونی تعبیر شده است، اما تجلی آن در رفتار و عملکرد افراد رشد اخلاقی به شمار می‌آید. محور اخلاق شناخت و داوری در مورد امور اخلاقی است. و در نهایت گرایش به امور و رفتارهای اخلاقی امری فطری است که تقویت و تکمیل آن نیازمند تربیت است. چنانکه استاد مطهری (۱۳۸۴) تربیت انسان را به دلیل فراهم بودن زمینه دستیابی به قله‌های رشد و کمال در او، برخلاف سایر موجودات از ضروریات حیات آدمی می‌داند؛ "هر حیوانی از لحاظ غریزه و صفات طبیعی، متناسب با زندگی خودش در طبیعت مجهز شده است. ولی خدای تبارک و تعالی بشر را طوری آفریده است، با اینکه استعداد او از لحاظ ترقی و تکامل از هر حیوانی بیشتر است، از لحاظ غریزه و صفات اولیه طبیعی که برایش لازم و ضروری است، بسیار ضعیف و ناقص می‌باشد.

این که چه عواملی باعث می‌شود تا افراد، عملی خلاف آنچه قبول دارند انجام دهند؟ وجود چه عواملی مسئله عدم پایبندی به ارزش‌های اخلاقی را تشدید می‌کند؟ در نظام تعلیم و تربیت چه موانعی در پایبندی دانش‌آموزان (به ویژه فراگیران دوره دوم متوسطه به عنوان خروجی‌های نظام آموزش و پرورش) به ارزش‌های اخلاقی وجود دارد؟ تربیت انسانی موحد، مؤمن، معتقد به معاد، آشنا به مسئولیت‌ها و وظائف در برابر خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت چگونه محقق می‌گردد؟ در این دوره از زندگی چه گزینه‌های اخلاقی در ارتباط با خدا، خود، همسالان و دیگران، و ارتباط با طبیعت می‌توانیم انتظار داشته باشیم؟ ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان کدامند؟ در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی رشد اخلاقی چگونه تعریف می‌شود؟ و بر اساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، چگونه می‌توان الگوی متناسب با رشد اخلاقی دانش‌آموزان، را طراحی و اعتباریابی نمود؟ و در نهایت تا چه میزانی شاخص ارزش‌های اخلاقی از منظر دانش‌آموزان با شاخص‌ها و مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی از منظر متولیان تعلیم و تربیت با هم مطابقت دارد؟ و دهها سؤال مشابه دیگر در این زمینه که پژوهشگران بسیاری را بر آن داشت تا با انجام پژوهش‌های مختلف به دنبال یافتن پاسخ سؤالات برآیند و دامنه متنوعی از شاخص‌های رشد اخلاقی از یک تا هشت مؤلفه‌ای را ارائه نمایند.

مسئله اینجاست چرا با اینکه جوانان و نوجوانان ارزش‌های اخلاقی را می‌شناسند و آنها را قبول دارند (مجدالدین، ۱۳۹۰). در شرایطی (عده‌ای از آنان)، نه تنها عامل به دانسته‌ها نیستند، بلکه نمودهای رفتاری متفاوت از دانسته‌ها، بروز می‌دهند. که در نظر پژوهشگر باید آن را به عنوان یک مسئله طرح نمود. بدان دلیل که نمی‌توان انجام اعمال خلاف ارزش‌های اخلاقی را صرفاً موضوعی فردی دانست. و نتایج پژوهش‌ها در این مورد نشان می‌دهد که بُعد تربیت اخلاقی در ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی مهجور مانده است و این مهجوریت تا اندازه‌ای است که عده‌ای حکم بر مغفول بودن برنامه درسی تربیت اخلاقی در سطح برنامه‌های درسی ملی داده اند (افکاری، ۱۳۹۳). بر این اساس به نظر می‌رسد که مهمترین ویژگی حیطه تربیت اخلاقی در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی، خصلت‌گریز از برنامه ریزی است (حسینی، ۱۳۹۵). و در نظر پژوهشگر معطوف نمودن برنامه ریزی‌ها به اهداف غایی و عموماً دست نیافتنی، موجب گریز از برنامه ریزی جزئی و عملیاتی در این حوزه شده است.

اگر چه پژوهش‌هایی در زمینه رشد اخلاقی انجام شده است همچنان که توسط خسرو باقری (۱۳۸۰)، دنیل لاپسلی و پاتریک هیل (۲۰۰۸)^۱، جان بوم (۲۰۱۱)^۲ به آن پرداخته‌اند. برخی هم با تأکید بر متغیرهای زمینه‌ساز و بازدارنده درونی، فطری و بیرونی به ارائه مدل پرداخته‌اند مانند؛ آدریانا دنیسا مانیا (۲۰۱۴)^۳، کرچمر (۲۰۱۷)^۴. اما برخی از پژوهشگران مانند، اسلامی منش (۱۳۹۵) و موسوی احمدآبادی (۱۳۹۵) با توجه به اصول ایجابی و ابعاد سلبی به معرفی شاخص‌های رشد اخلاقی، با تأکید بر دو یا سه بُعد از ابعاد رشد اخلاقی پرداخته‌اند و حیدری زاده (۱۳۹۸) بر اساس حیطه‌های شناختی، عاطفی و مهارتی، اصول، روش‌های آموزشی، عوامل مؤثر، زمینه‌ساز و بازدارنده در تربیت اخلاقی به طراحی الگو پرداخته‌اند. از مطالعه مطالب متعدد در خصوص موضوع پژوهش "طراحی الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان در چارچوب فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی" چنین برمی‌آید عمدتاً پژوهش‌ها با تأکید بر یک تا سه مؤلفه صورت گرفته‌اند و پژوهش حاضر با تمرکز بر ابعاد چهارگانه، مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد اخلاقی

1. Daniel Lapsley and Patrick Hill
2. John Boom
3. Adriana Dnysa Mania
4. Louise Kerchmer

می پردازد که نشان دهنده نوآوری پژوهش حاضر و به دنبال پر کردن خلا موجود در این زمینه بوده است.

مبانی نظری

لغت شناس بزرگ راغب اصفهانی در المفردات "اخلاق" را جمع "خُلُق" ^۱، به معنای نیرو و سرشت باطنی انسان که تنها با دیده بصیرت و غیرظاهر قابل درک و در مقابل "خَلْق" ^۲ که به شکل و صورت محسوس و قابل درک با چشم ظاهر است، می داند. ابن مُسکویه در تهذیب الاخلاق و طهارة الاعراق "خُلُق" را صفت نفسانی راسخ که انسان، افعال متناسب با آن صفت را، بی درنگ به واسطه وراثت یا تکرار و تمرین انجام می دهد، تعریف می کند. صفت راسخ درونی، ممکن است "فضیلت" و منشأ رفتار خوب و یا "ذلیلت" و منشأ کردار زشت باشد. در هر صورت به آن "خُلُق" گفته می شود.

از منظر مطهری (۱۳۸۹)، "اخلاق، به خصیلت‌های اکتسابی انسان نیز یعنی آنچه انسان "باید" و "بهبتر" است که باشد مربوط است. اخلاق چگونه رفتار کردن و چگونه بودن و بالاترجه بودن است. و فعل اخلاقی یعنی افعالی که برای لذت، آلم، ترس و یا سود نباشد، اخلاق اساساً مربوط است به روابط انسان با نفس خود و حسن رابطه با غیر، که از حسن رابطه با نفس ناشی می شود. همچنین در اخلاق، دو عنصر اختیار و اکتساب حتماً دخیل است (ص، ج ۱۱: ۱۳۹).

"چنانچه خواجه نصیر الدین طوسی می گوید: انسان در فطرت، مرتبه وسطی یافته است و میان مراتب کائنات افتاده و او را راه است، به ارادت، به مرتبه اعلی و یا به طبیعت، به مرتبه ادنی. از جهت آن که مردم در بدو فطرت، مستعد این دو حالت اند (بر رفتن به ارادت به مرتبه اعلی، یا فرو افتادن به طبیعت، به مرتبه ادنی) به معلمان و مؤدبان احتیاج افتاد، تا گروهی به لطف و گروهی به عنف، او را از توجه به جانب شقاوت و خسران، که در آن به جهد و حرکت زیاد حاجت ندارد، مانع شوند. و روی او به جانب سعادت ابدی، که مستلزم جهد و عنایت است بگردانند. خود، به وسیله تأدیب و تعلیم به مرتبه اعلی از مراتب وجود می رسند" (شکوهی، ۱۳۸۴: ۴۰).

1. Esoteric nature
2. creation

پیشینه پژوهش

حیدرزاده (۱۳۹۸) در پژوهش خود به طراحی و اعتباریابی الگوی تربیت اخلاقی متناسب با ویژگی‌های دانش‌آموزان دوره ابتدایی ایران پرداخته است که نتایج پژوهش وی نشان داده است، دانش‌آموزان نیاز دارند تا به منظور عملیاتی نمودن آموزش‌های مدرسه‌ای، فرصت‌ها و زمان‌هایی برای به چالش کشیدن ایده‌های خود و دیگران در خصوص مسائل اخلاقی در سطح ملی و جهانی در اختیار داشته باشند تا از این طریق ویژگی‌های اخلاقی مانند حقیقت‌جویی، تکلیف‌مداری، انصاف، نوع دوستی، مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران، حق‌طلبی و عدالت‌جویی پرورش یابند.

قاسمی (۱۳۹۶) در پژوهش خود با عنوان رویکرد اجتماعی به تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه‌های منتخب با توجه به دیدگاه تفسیری علامه طباطبائی (رحمه الله علیه) "به این نتیجه رسیده است که مقوله ارتباط با دیگران به عنوان موضوعی نقش‌آفرین و نقطه‌کانونی در تربیت اخلاقی و ارتقای اخلاقی انسان در اندیشه اسلامی تلقی می‌شود. دیدگاه علامه طباطبائی (رحمه الله علیه)"، اسلام ارتباط مطلوب فرد با دیگران را معیار ارزش‌گذاری سطح دینداری معرفی می‌کند.

حسین‌زاده (۱۳۹۵) در پژوهش خود تحت عنوان آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی به این نتیجه رسیده است که مؤثر دانستن شش نهاد اساسی در شکل‌گیری شخصیت و هویت که عبارت‌اند از: اجتماع، خانواده، افراد، همسالان، مدرسه و مذهب. شناخت عوامل بازدارنده این در تحقق اهداف متعالی این فرآیند تربیتی ضروری می‌باشد. لذا آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی عبارت است از شناسایی مجموعه پدیده‌هایی که بر روند رشد اخلاقی و تربیتی فرد تأثیر منفی برجای می‌نهند و در درازمدت می‌تواند سرنوشت اجتماع انسانی را به مخاطره اندازد. مدرسه، اجتماع و خانواده علاوه بر نقش اساسی در تربیت افراد در صورت عدم رعایت اصول اخلاقی می‌توانند از جنبه‌های مختلف آسیب‌زا و چالش‌آفرین باشند. مسئله تربیت به دلیل درگیر بودن ابعاد سه‌گانه وجود آدمی که شامل بُعد شناختی، عاطفی و رفتاری با تحول برای رسیدن به هدف نهایی خلقت و تأمین سعادت و کمال از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردارند.

لوئیز کرچمر (۲۰۱۷)^۱ در مقاله ای با عنوان نقش ارتباطات در شکل‌گیری اخلاق در سه نهاد آموزش عالی تربیتی در آفریقای جنوبی، اخلاق به عنوان ارتباط با خدا، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران در کلیسا و جامعه و ارتباط با محیط تعریف شده است. بسیاری از مؤسسات وابسته به علوم الهیات با وجود تأیید شکل‌گیری اخلاق به عنوان یک هدف و آموزش تئوری اخلاق، در توسعه و اجرای برنامه ای برای شکل‌گیری اخلاق، سختی‌ها و مشکلاتی دارند. یافته‌های حاصل از این تحقیق پیشنهاد می‌دهند که تعلیم و تمرین اخلاقی در مؤسساتی که درگیر روابط هستند، مؤثرترین راه برای شکل‌گیری اخلاق است. از این رو توصیه می‌شود که این مؤسسات به پرورش ارتباط دانش‌آموزان با خدا، خودشان، دیگران و محیط اطراف اقدام کنند. در نتیجه مؤثرترین روش و فعالیت‌های آموزش ارتباطات و راه‌های اجرای آن‌ها از جمله گسترش مشارکت با کلیساهای محلی شناسایی شدند.

آدریانا دنیسا مانیا (۲۰۱۴)^۲ در مقاله ای تحت عنوان اثرات آموزش مذهب در شکل‌گیری آگاهی اخلاقی دانش‌آموزان اینگونه بیان شده که الگوی معاصر آموزش اخلاق بر پایه‌ی ترکیبی از علم اخلاق و اخلاق عملی بنیان‌گذارده شده است. متشابهاً آموزش اخلاق متشکل است از ایجاد فضای مناسبی برای درونی‌سازی اجزاء اخلاق اجتماعی در ساختار شخصیتی دانش‌آموزان که منجر به هدایت اخلاقی مناسب می‌گردد. روابط موجود میان ارزش‌های ترویج یافته توسط آموزش اخلاق و ارزش‌های ترویج یافته توسط آموزش مذهب با یکدیگر همپوشانی ندارند بلکه مکمل یکدیگرند. تاثیر ارزش‌گذاری بر آموزش مذهب به منظور تقویت اخلاق و اخلاقیات نسل‌های جدید به طور زیادی به توانایی معلمان در طراحی فعالیت‌های آموزشی که دربرگیرنده ارزش‌های اخلاقی و اصول مرتبط با مذهب در طبیعت است بستگی دارد. با در نظر گرفتن موارد مطرح شده به عنوان نقطه شروع، یک نظرسنجی از معلم‌های دوره ابتدایی در خصوص میزان توسعه آموزش مذهب در مدارس به منظور درونی‌سازی عناصر و اجزاء اخلاق اجتماعی در ساختار شخصیتی دانش‌آموزان و همچنین به منظور تمرین رفتارهای اخلاقی معینی مطابق با اصول و ارزش‌های اخلاقی انجام شد. نتایج به دست آمده سطح بالایی از اطمینان معلمان نسبت به امکان

1. Louise Kretzschmar
2. Adriana Denisa Manea

تشکیل رفتارهای اخلاقی و اطمینان دانش‌آموزان از طریق روش‌های مختلف میان رشته‌ای نسبت به مذهب و اخلاق را نشان می‌دهد.

ژین بایوان بی و دیگران (۲۰۱۴)^۱ هدف از انجام پژوهشی با عنوان مطالعه آزمایشگاهی رشد اخلاقی - معنوی دانش‌آموزان، مطالعه‌ی رفتارهای اخلاقی در بین نوجوانان است. جامعه‌ی هدف این تحقیق، نوجوانان و گروه تحت کنترل، کودکان بودند که در دبیرستان‌های شهر آلماتی مورد مطالعه قرار گرفتند. در این تحقیق، جامعه‌ی آماری ۱۵۶ نفری از کودکان در نظر گرفته شدند. به علاوه از روش‌های عملی، مقایسه‌ای و سیستماتیک استفاده شد. یکی از مسائلی که در طول این فرآیند آشکار شد مشکل تأثیرات چندجانبه بر یک کودک در طول فرآیند رشد اخلاقی - معنوی کودک بود. نتیجه‌ای که از این تحقیق حاصل شد مشاهده‌ی پروسه‌ی رشد مهارت‌های ارتباطی میان دانش‌آموزان و همچنین ابزار توصیف احساسات بود. این مطالعه نشان داد که کارهای آموزش محور هدفمند در خصوص بالا بردن توانایی آن‌ها، منجر به افزایش خلاقیت و عزت نفس آن‌ها می‌گردد. در نتیجه می‌توان بدین گونه برداشت کرد که بررسی رفتارهای اخلاقی یک شاخص انباشته است که توسط تمامی روش‌های تشخیصی مورد استفاده در این آزمایش، تعیین می‌گردد.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر با روش کیفی و در دو بخش انجام شده است. براین اساس، در تدوین مدل نهایی از دو منبع: (۱) اسناد و مدارک و (۲) نظر متخصصان تعلیم و تربیت برای تدوین مدل استفاده شده است. ابتدا شاخص‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان از اسناد و مدارک استخراج شده است و سپس در قالب مصاحبه این شاخص‌ها تصحیح، تکمیل و نهایی شده است.

الف) تحلیل اسناد و مدارک: در این پژوهش ابتدا سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، یافته‌ها و نتایج پژوهش‌های قبلی که در انتهای مقاله مشخص شده و آموزه‌های قرآن و عترت مورد بررسی قرار گرفته است که براساس آن شاخص‌هایی برای رشد اخلاقی دانش‌آموزان احصا شده است.

1.Zhiyenbayeva N.B.

جدول ۱: اصطلاحات و کلیدواژه‌های جستجوی اسناد علمی

ب) مصاحبه: پس از دستیابی به نتایج حاصل از تحلیل اسناد و مدارک، با متخصصان و خبرگان تعلیم و تربیت مصاحبه انجام شد تا ضمن بررسی شاخص‌های رشد اخلاقی در طراحی مدل نهایی نیز از آنان کمک گرفته شود. براین اساس با تعداد ۱۵ نفر از متخصصان و براساس قاعده اشباع و با کمک نمونه‌گیری هدفمند نظری، مصاحبه انجام شد که در جدول ۱ آورده شده است:

جدول ۱. ویژگی‌های مصاحبه‌شوندگان

کدخبره	ویژگی‌ها	زمان مصاحبه
۰۱	مدیر دبیرستان- فوق لیسانس مدیریت آموزشی - ۳۴ سال سابقه تدریس، معاونت و مدیریت- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۴۵ دقیقه
۰۲	معاون اجرایی دبیرستان- فوق لیسانس شیمی - ۳۰ سال سابقه تدریس و همکاری در مدارس هیات امنائی و غیر دولتی- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۳۵ دقیقه
۰۳	دبیر درس ادبیات فارسی- دانشجوی دکتری رشته ادبیات فارسی - ۳۲ سال سابقه تدریس و فعالیت در حوزه ستادی- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۱۲۰ دقیقه
۰۴	استاد دانشگاه- دکتری مدیریت آموزشی - ۳۲ سال سابقه تدریس در رشته‌های آموزشی دانشگاه- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۱۵۰ دقیقه
۰۵	دبیر درس دین و زندگی- فوق لیسانس الهیات- ۳۱ سال سابقه تدریس - بازنشسته، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۴۰ دقیقه
۰۶	دبیر درس زبان فارسی- دکتری زبان و ادبیات فارسی - ۲۵ سال سابقه تدریس و معاونت آموزشی- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۵۵ دقیقه
۰۷	معاون دبیرستان- فوق لیسانس زیست‌شناسی - ۳۱ سال سابقه تدریس و معاونت آموزشی و فنآوری- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۳۰ دقیقه

جدول ۱. ویژگی‌های مصاحبه‌شوندگان

کدخبره	ویژگی‌ها	زمان مصاحبه
۰۸	دبیر درس عربی- فوق لیسانس ادبیات عرب- ۲۵ سال سابقه تدریس- بازنشسته، آشنا به تربیت اخلاقی دانش آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۲۰ دقیقه
۰۹	استاد دانشگاه- دکتری فلسفه تعلیم و تربیت- ۳۲ سال سابقه تدریس در دانشگاه- شاغل، متخصص و پژوهشگر حوزه تعلیم و تربیت و اخلاق در تعلیم و تربیت	۱۵۰ دقیقه
۱۰	معاون پژوهشی اداره آموزش و پرورش- فوق لیسانس - ۲۵ سال سابقه تدریس، معاون پرورشی و مدیر مدارس- شاغل، آشنا به تربیت اخلاقی دانش آموزان و متخصص تعلیم و تربیت	۵۰ دقیقه
۱۱	دبیر درس تاریخ و جغرافیا- فوق لیسانس علوم سیاسی- ۲۴ سال سابقه تدریس- شاغل، آشنا به تاریخچه تعلیم و تربیت و مدل‌های سیاسی تعلیم و تربیت	۴۰ دقیقه
۱۲	معاون پرورشی اداره کل آموزش و پرورش- فوق لیسانس علوم تربیتی- ۳۰ سال سابقه تدریس، مدیریت- شاغل، مجری مسائل مربوط به تربیت اخلاقی دانش آموزان در سطح استان و متخصص تعلیم و تربیت	۵۵ دقیقه
۱۳	مدیر دبیرستان- دانشجوی دکتری علوم تربیتی- ۳۰ سال سابقه تدریس و مدیریت مدارس نمونه دولتی- شاغل، پژوهشگر تعلیم و تربیت و آشنا به تربیت اخلاقی	۶۰ دقیقه
۱۴	معاون آموزشی دانشگاه زنجان- ۲۱ سال سابقه تدریس در دانشگاه- شاغل، متخصص و پژوهشگر حوزه تعلیم و تربیت و اخلاق در تعلیم و تربیت	۴۵ دقیقه
۱۵	معاون پژوهشی جهاد دانشگاهی- ۳۰ سال سابقه فعالیت و مدرس دانشگاه- شاغل، متخصص و پژوهشگر حوزه تعلیم و تربیت و اخلاق در تعلیم و تربیت	۱۳۰ دقیقه

ابزار جمع‌آوری داده‌ها: در این پژوهش از دو ابزار مجزا استفاده شده است، در بخش تحلیل اسناد و مدارک از فیش و در بخش مصاحبه، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده شد. الف) فیش تحلیل اسناد: به منظور استخراج اطلاعات از اسناد و مدارک، از فیش استفاده شده است. یک نمونه از فیش‌های تکمیل شده در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲. نمونه فیش تکمیل‌شده فراترکیب

عنوان (به فارسی): مختصات و ویژگی‌های رشد		
کدهای باز	متن	
(۱) دسته‌بندی اهداف در تربیت اسلامی (۲) توجه به رشد به عنوان هدف کلی (۳) انسان‌شناختی مبنای اساسی دست‌یابی به ویژگی‌های رشد (۴) لزوم توجه به جنبه‌ها و مراحل کمی و کیفی در جریان رشد (۵) اهمیت همه مراحل رشد و حساسیت در مراحل اولیه (۶) رشد جسمانی ساده‌ترین و ابعاد مختلف و ظرفیت‌های وجودی عالی‌ترین مراتب رشد (۷) تأثیرپذیری رشد از عوامل محیطی، زیستی و درونی (۸) لزوم توجه به بروز تفاوت‌های فردی در فرآیند رشد (۹) قابلیت دریافت مراتب رشد در همه انسان‌ها (۱۰) در هم آمیختگی انعطاف و پویایی با ظرفیت انسان	<p>رشد به عنوان یک هدف کلی در تربیت اسلامی، قابل ملاحظه است. این هدف از مبنای انسان‌شناختی "هدایت" استنتاج می‌شود (شرفی، ۱۳۹۲).</p> <p>رشد اگرچه دارای جنبه‌های کمی است، اما در نهایت امری کیفی است و به صورت جریانی مستمر و مرحله‌به‌مرحله شکل می‌گیرد. تمامی مراحل رشد اهمیت دارند، با این توضیح که مراحل اولیه‌ی رشد از حساسیت بیشتر و ویژه‌ای برخوردار است. ساده‌ترین مرتبه رشد، بُعد جسمانی آدمی است و عالی‌ترین آن، رشد هماهنگ و موزون ابعاد مختلف و ظرفیت‌های وجودی اوست. جریان رشد در عین حال از الگوهای نسبتاً کلی پیروی می‌کند که در قالب این طرح‌های کلی، با تأثیرپذیری از عوامل محیطی و زیستی و درونی، تفاوت‌های متعدد فردی نیز بروز می‌کند. لذا انسان موجودی رشد‌یابنده است و در جریان رشد که واحد و دارای مراتبی تشکیکی است، انعطاف و پویایی هم وجود دارد.</p>	کد منبع: ۰۱

ب) مصاحبه نیمه‌ساختاریافته: در بخش مصاحبه، براساس نتایج حاصل از تحلیل اسناد و مدارک، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته‌ای طراحی شد که طی آن مصاحبه با متخصصان انجام شد. مصاحبه انجام شده شامل سؤالاتی از این قرار بوده است که شاخص‌های رشد اخلاقی در ارتباط با خود، خدا، طبیعت و دیگران برای دانش‌آموزان چیست؟ هر یک از این سطوح، دارای یک سؤال مجزا بوده است و منجر به شناسایی شاخص‌هایی برای رشد اخلاقی شده است.

روش تجزیه و تحلیل و استنتاج داده‌ها:

در بخش فراترکیب و در مصاحبه، از روش تحلیل محتوا استفاده شد. روش تحلیل محتوا در درون خود از کدگذاری برای شناسایی عبارات معنادار و دسته‌بندی آن‌ها استفاده می‌کند. روش کدگذاری مورد استفاده در این پژوهش، همان روش کدگذاری متعارف بیان شده در روش برخاسته از داده‌هاست. بدین صورت که ابتدا کدگذاری باز که شامل سه سطح (کد، مفهوم و مقوله) می‌باشد (سهرابی و همکاران، ۱۳۹۰) انجام شد و سپس کدگذاری محوری و انتخابی صورت گرفته است. بدین صورت که متن اسناد مدارک و پژوهش‌های گذشته در فراترکیب و همچنین متن مصاحبه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. به‌منظور کدگذاری، اقدامات زیر انجام شده است:

- کدگذاری باز: فرایندی تحلیلی است که از طریق آن، مفاهیم شناسایی شده و ویژگی‌ها و ابعاد آن‌ها در داده‌ها کشف می‌شوند در این مرحله، محقق، مقوله‌های اولیه اطلاعات در خصوص پدیده در حال مطالعه را به وسیله بخش‌بندی اطلاعات شکل می‌دهد. در این شیوه کدگذاری سه سطح کد، مفهوم و مقوله به دست می‌آید که در پژوهش حاضر نیز استفاده شد.
- کدگذاری محوری: فرایند ربط دهی مقوله‌ها به زیرمقوله‌ها و پیوند دادن مقوله‌ها در سطح ویژگی و ابعاد است. این کدگذاری، به این دلیل "محوری" نامیده شده است که کدگذاری حول "محور" یک مقوله تحقق می‌یابد (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸؛ لی، ۲۰۰۱: ۴۹).
- کدگذاری انتخابی: کدگذاری انتخابی، فرایند یکپارچه‌سازی و بهبود مقوله‌هاست. در این مرحله از کدگذاری، محقق، یک نظریه از روابط فیما بین مقوله‌های موجود در الگوی کدگذاری محوری به نگارش در می‌آورد.

در نهایت به منظور تامین اعتبار یافته‌های پژوهش از فرایند ساخت یافته نگارش و تدوین یافته‌ها که سازماندهی ساخت یافته برای ثبت، نوشتن و تفسیرها هم در مطالعه کتابخانه ای و هم در مصاحبه (ایبلی و همکاران، ۱۳۹۸) استفاده شده است. در طی این امر، به دقت منابع جمع آوری شده است و محتوای مورد نیاز از منابع استخراج و ثبت گردیده است. سپس منابع به ترتیب تحلیل شده و نتایج نهایی پژوهش ارائه شده است. علاوه بر آن به منظور تامین اعتبار مدل به دست آمده، مدل در اختیار متخصصان تعلیم و تربیت (اساتید راهنما و مشاور و اساتید دانشگاهی) قرار گرفته، اصلاحات انجام شده و مورد تأیید قرار گرفت.

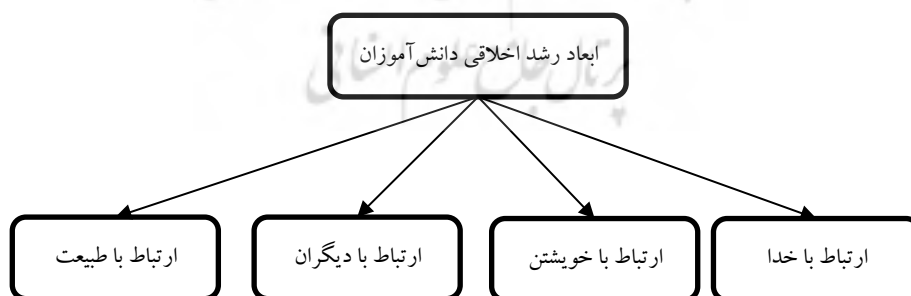
سؤالات تحقیق

پژوهش حاضر به دنبال پاسخ گویی به سوالات زیر بوده است:

- ابعاد و مؤلفه‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان کدام اند؟
- الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان چگونه است؟

یافته‌ها

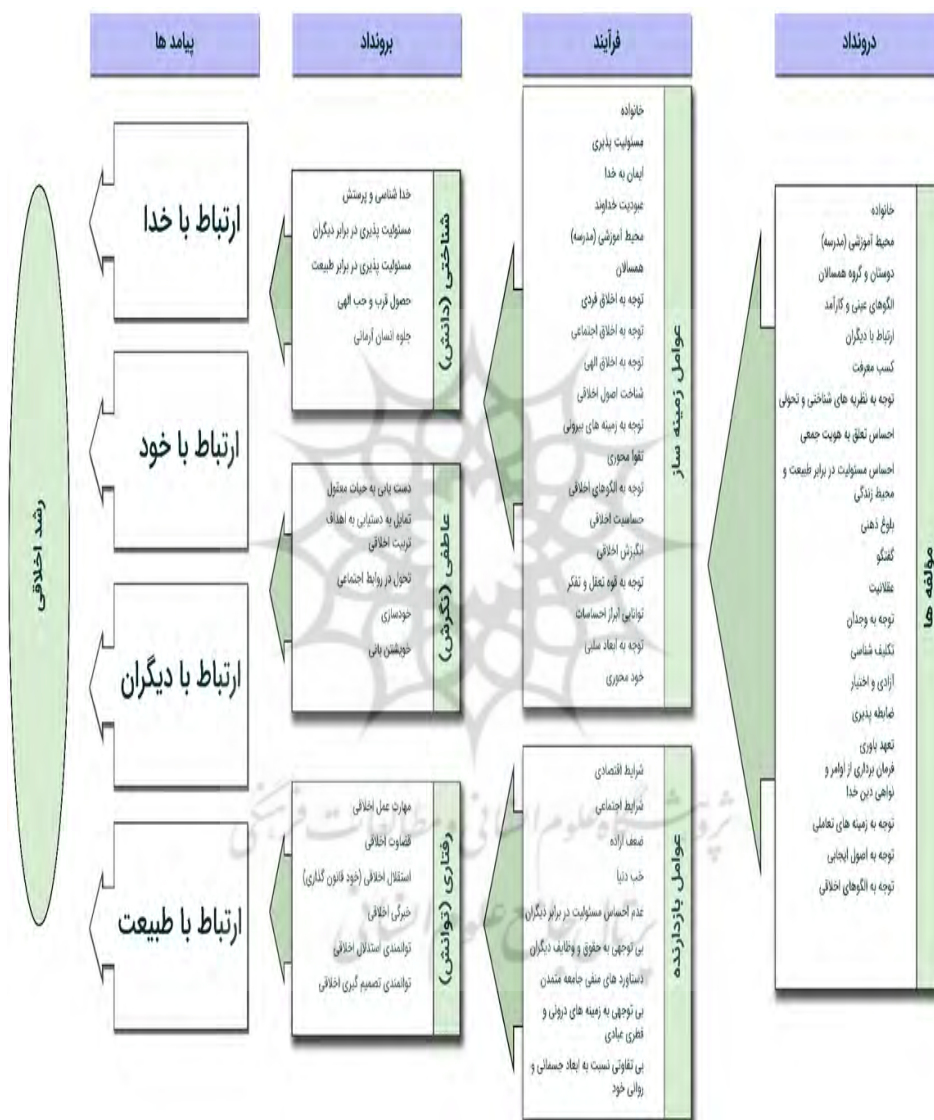
یافته‌های پژوهش منجر به شناسایی شاخص‌ها در قالب ابعاد و مؤلفه‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان گردید که در جدول ۲ آمده است. شاخص‌ها در ارتباط با خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت و به تعداد بیش از ۱۰۰ شاخص تدوین شده است. در پاسخ به سؤال اول پژوهش، ابعاد و مؤلفه‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان شناسایی شده است که در ادامه آورده شده است:

<p>طبیعت دوستی</p> <p>«مسئولیت پذیری در برابر طبیعت»</p> <p>«شناخت و توجه به طبیعت»</p> <p>«فعل الهی دانستن هستی»</p> <p>«پذیرش شعور حیات و هستی»</p> <p>«یکپارچه دیدن نظم هستی»</p> <p>«ترحم به حیوانات»</p> <p>«شناخت، حفاظت و احترام برای طبیعت و محیط زیست»</p> <p>«مسئولیت پذیری نسبت به آفریده های خداوند»</p> <p>«احساس مسئولیت در قبال حفظ زیست بوم شعری»</p> <p>«توجه به طبیعت به عنوان آیه ای از آیات الهی»</p> <p>«بهره مندی معقول و اخلاقی از طریقت های طبیعی»</p> <p>«ایجاد رابطه سالم با طبیعت»</p> <p>«تلاش برای بهره مندی از طبیعت به صورت روشمند و اخلاقی»</p> <p>«درک عظمت و تعظیم خالق»</p> <p>«شناخت طبیعت به عنوان آیات جمال و جلال الهی»</p> <p>«الزام به اخلاقی و ارزش ها در بهره گیری از طبیعت»</p> <p>«تولایی بهره مندی از فناوری اطلاعات و ارتباطات»</p>	<p>«اخلاق اجتماعی با نوع پرستی»</p> <p>«تکریم لسان»</p> <p>«گفتگو»</p> <p>«تسامح و تسامول»</p> <p>«مسئولیت پذیری در برابر دیگران»</p> <p>«ارتباط با دیگران، همسالان، خانواده»</p> <p>«توجه به سلامت فردی و اجتماعی»</p> <p>«توجه به نهادهای تأثیرگذار(خانواده، همسالان، خویشان و...)»</p> <p>«احساس تعلق به هویت جمعی»</p> <p>«ارتباط شایسته با دیگران به ویژه خانواده»</p> <p>«کسب مهارت های ارتباطی»</p> <p>«وفاق، همدلی، وحدت و تفاهم»</p> <p>«تولایی بکارگیری زبان ملی، محلی و جهانی»</p> <p>«درک و فهم میان فرهنگی»</p> <p>«آشنایی و رعایت قانون سیاسی و مدنی»</p> <p>«مسئولیت پذیری اجتماعی»</p> <p>«کسب دانش و اخلاق اجتماعی»</p> <p>«پاسدانت ارزش های اجتماعی»</p> <p>«درک و فهم اجتماعی»</p> <p>«تعامل شایسته با نهادهای مدنی و اجتماعی»</p>	<p>«خردشناسی یا خردمحوری»</p> <p>«خود قانون گذاری یا استقلال اخلاقی»</p> <p>«حفظ کرامت و عزت نفس»</p> <p>«حلم و صبر»</p> <p>«شجاعت»</p> <p>«عاطفی و پابرجیت بودن»</p> <p>«عزت مندی و وارستگی»</p> <p>«مساوات»</p> <p>«راستگویی»</p> <p>«عفت و حیا»</p> <p>«دورستکاری»</p> <p>«هجرت»</p> <p>«خیرخواهی»</p> <p>«انصاف و تعادل»</p> <p>«وفای به عهد»</p> <p>«شایستگی های فردی»</p> <p>«تولایی ابراز احساسات»</p> <p>«عزت گفتگو»</p> <p>«توجه به قوه تعقل و تفکر»</p> <p>«توجه به الگوهای اخلاقی»</p> <p>«توجه به زمینه های درونی و فطری»</p> <p>«توجه به زمینه های تعلیمی»</p> <p>«توجه به وجدان»</p> <p>«توجه به عوامل زمینه ساز و اصول ایجابی»</p> <p>«توجه به عوامل بازدارنده و ایجاب سلبی»</p> <p>«آشنایی استناد اخلاقی»</p> <p>«تولفندی تصمیم گیری اخلاقی»</p> <p>«شناخت اصول اخلاقی»</p> <p>«خبرگویی اخلاقی»</p> <p>«جسایت اخلاقی»</p> <p>«انگیزش اخلاقی»</p> <p>«فقاوت اخلاقی»</p> <p>«فعل اخلاقی»</p> <p>«پرورش احساسات و ذوق زیبایی شناختی»</p> <p>«توان رشد قوه خیال و خلق آثار هنری»</p> <p>«توان درک موضوعات و فعال دارای زیبایی مادی و معنوی»</p> <p>«قدرتانی از آثار و ارزش های هنری»</p> <p>«پرورش عواطف و حواس»</p> <p>«درک و فهم مسائل اقتصادی»</p> <p>«توان کارآفرینی»</p> <p>«بهره‌ر از اسراف و تبذیر»</p> <p>«لاش جهت حفظ و توسعه ثروت و رعایت بهره دوی»</p> <p>«مراهات قولین کتب و کار»</p> <p>«درک مهارت حرفه ای»</p> <p>«کسب ینش و دانش قانوره»</p>	<p>«عبادت و عبودیت»</p> <p>«معنویت»</p> <p>«تذکر یا خدا آگاهی»</p> <p>«خداشناسی و پرستش»</p> <p>«دین باوری»</p> <p>«حق گرایی»</p> <p>«توجه به اخلاقی الهی(خدا محوری)»</p> <p>«ایمان به خدا»</p> <p>«تقد عملی به احکام و مناسک»</p> <p>«ولایت پذیری»</p> <p>«تکلیف شناسی»</p> <p>«ضابطه پذیری»</p> <p>«تهداباوری»</p> <p>«پیروی از رهبران دینی و ائمه معصومین (علیه السلام)»</p> <p>«تقوا محوری»</p> <p>«تعبد اخلاقی»</p> <p>«اخلاص»</p> <p>«توکل و اعتماد کردن به خدا»</p> <p>«تقید به ارزش های دینی»</p> <p>«کسب صفات و فضائل اخلاقی»</p> <p>«پیشگیری از تکوین صفات و رذائل اخلاقی»</p>
---	--	---	---

در پاسخ به سؤال دوم پژوهش، که الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان چگونه است، الگوی زیر با نگاهی سیستمی طراحی شده است:

شکل ۲: الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان بر اساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی

براساس یک دیدگاه سیستمی، مدل نهایی رشد اخلاقی دانش‌آموزان و با تمرکز بر شاخص‌های رشد اخلاقی در چهار بعد ارتباط با خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت ترسیم شده است. مدل نهایی شامل درونداد، فرآیند، برونداد و پیامدهایی می‌باشد که در نهایت رشد اخلاقی دانش‌آموزان را به وجود می‌آورد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف طراحی الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان براساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی انجام شده است. سخن گفتن از الگو در آموزش و پرورش، می‌تواند به مفهومی بسیار گسترده در همه سطوح، اعم از فعالیت‌های سازمانی، برنامه ریزی، مدیریتی، آموزشی و پرورشی مبتنی باشد. اما چنین الگویی با این گستردگی در این پژوهش مد نظر نبوده است. لذا محور اصلی را بر توجه به دو بخش ویژگی‌های دانش‌آموزان و رشد اخلاقی در نظر گرفت، که بخش اول مربوط به جنبه انسان‌شناختی و بخش دوم به جنبه ارزش‌شناختی در نظر گرفته شد. بر همین اساس، پژوهش با طرح پرسش‌هایی و با محوریت اهداف به طور عمده با ویژگی‌های خاص تنظیم شده است. نتایج پژوهش حاضر نشان داده است که در بخش ابعاد چهارگانه ارتباط با خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت می‌توان اذعان داشت، که نتایج پژوهش حاضر در پژوهش‌هایی مانند باقری (۱۳۸۰)، اسلامی منش (۱۳۹۵)، و موسوی (۱۳۹۵)، قاسمی (۱۳۹۶)، ژان بایوان بی (۲۰۱۴) و لوئیز کرچمر (۲۰۱۷) و دیگر پژوهش‌ها مورد توجه بوده است.

نتیجه تحقیق، در بعد ارتباط با خدا، با نتایج پژوهش‌های متعددی از جمله باقری (۱۳۸۰)، اسلامی منش (۱۳۹۵)، و موسوی (۱۳۹۵)، مبنی بر توجه به اخلاق الهی، خدامحوری، ایمان به خدا، ضامن اجرایی عمل به رفتار اخلاقی و زمینه‌ساز مؤثر رشد اخلاقی، همخوانی دارد. فراوانی و تعدد گزینه‌ها در این حوزه، بر مبنای انحصار ستایش‌ها برای خدایتعالی و اصل استعانت برای عبادت پنج‌روش اخلاص، توکل و اعتماد کردن به خدا، تذکر و خداآگاهی، عبادت و عبودیت و تقوای الهی و بر مبنای حق تعالی محبوب خالص و اصل التزام محبت خالص به خدا، پنج‌روش معرفت خدا، ایمان به خدا، معنویت، ولایت‌پذیری، شاکر بودن و رضایت خاطر، در مجموع با تکیه بر دو مبنا و اصل، مورد بررسی قرار گرفت و با توجه به یافته‌های محققان حوزه تعلیم و تربیت در زمینه

ارتباط با خدا، مؤلفه‌های توجه به اخلاق الهی یا خدامحوری، تکلیف‌شناسی، ضابطه‌پذیری، تعهدباوری، خداشناسی و پرستش، ایمان به خدا، تقوامحوری و تعبد اخلاقی، در مجموع هشت مؤلفه در ارتباط انسان با خدا استخراج شدند که مجموعه کاملی از مؤلفه‌ها را شکل دادند.

در بعد ارتباط با خود نیز با نتایج پژوهش اسلامی منش (۱۳۹۵)، موسوی (۱۳۹۵)، آدریانا دنیسا مانیا (۲۰۱۴)، لوئیز کرچمر (۲۰۱۷)، توجه به اخلاق فردی تأیید کننده عامل زمینه ساز رشد اخلاقی در ارتباط با خویشتن همخوانی دارد. در زمینه ارتباط با خویشتن، پس از جستجو در پژوهش‌های انجام شده، مؤلفه‌های، خود محوری، توانمندی استدلال اخلاقی، توانمندی تصمیم‌گیری اخلاقی، توانمندی شناخت اصول اخلاقی، توجه به اخلاق فردی، توجه به وجدان، توجه به زمینه‌ها و عوامل بیرونی، توجه به الگوهای اخلاقی، توجه به اصول ایجابی، توجه به ابعاد سلبی، توجه به قوه تعقل، تفکر، خرد و اندیشه، تعقل اخلاقی، توجه به عوامل بازدارنده مانند ضعف اراده، توجه به ارزش‌های اخلاقی، توجه به استعدادها و بالقوه اخلاقی، توانایی ابراز احساسات و محبت، خود قانونگذاری یا استقلال اخلاقی، خبرگی اخلاقی، حساسیت اخلاقی، انگیزش اخلاقی، قضاوت اخلاقی، عمل اخلاقی، مهارت‌های عملی اخلاقی، در مجموع بیست و سه مؤلفه در ارتباط انسان با خویشتن استخراج شدند که شکلی جامع از این ویژگی‌ها را ارائه داده است. در کمتر پژوهشی چنین طیف جامعی از عوامل در کنار یکدیگر قرار گرفته است.

ارتباط با دیگران که در پژوهش حاضر با شاخص‌های تکریم انسان، گفتگو، نوع دوستی، عقلانیت معتدل و پذیرش اختلاف فکری و مذهبی عنوان شده است در پژوهش قاسمی (۱۳۹۶) با مؤلفه احساس تعلق به هویت جمعی و گفتگو مطابقت دارد. در پژوهش ژان بایوان بی (۲۰۱۴) و لوئیز کرچمر (۲۰۱۷)، با بعد ارتباط با دیگران و در پژوهش نرگس اسلامی منش (۱۳۹۵)، با عنوان مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران، همخوانی دارد. بر مبنای عقلانیت و اصل عقلانیت معتدل، روش‌های دوری از جمود و تحجر، دوری از ذهنیت اسیر، حرمت قائل شدن برای عقل و استدلال و همزیستی. اصل پذیرش اختلافات فکری و مذهبی، روش‌های رعایت حدود مخالف فکری و مذهبی، پاس داشتن حرمت یکدیگر، حفظ اخوت دینی، حسن ظن، بازگو و آشکار کردن نیکی دیگران و افشا نکردن بدی‌های واقعی مردم، برگزیده شدند. در مجموع با تکیه بر سه مبنا و شش اصل، سی و سه مؤلفه برگزیده شدند. مؤلفه‌های، احساس تعلق به هویت جمعی، گفتگو، توانایی

برقراری ارتباط با دیگران، توجه به اخلاق اجتماعی، مسئولیت پذیری در مقابل دیگران، توجه به عوامل زمینه ساز مانند خانواده، توجه به زمینه‌های تعاملی، توجه به نهادهای تأثیرگذار مانند همسالان، خانواده، دوستان، خویشان و همکلاسی‌ها در مجموع هشت مؤلفه در ارتباط انسان با دیگران استخراج شدند که این بررسی منجر به ایجاد نگاهی کامل می‌گردد.

شاخص‌های شناخت حیات و شعور هستی، ترحم به حیوانات و شناخت و توجه به طبیعت با بعد ارتباط با طبیعت با یافته‌های پژوهش اسلامی منش (۱۳۹۵)، و لوئیز کرچمر (۲۰۱۷)، با عنوان مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت، مطابقت دارد. از فراوانی و تعدد گزینه‌ها در این حوزه، بر مبنای فعل الهی دانستن هستی و اصل تناسب، روش‌های شناخت و توجه به طبیعت و ترحم به حیوانات، و بر مبنای یکپارچگی نظام هستی و اصل بصیرت روش شناخت حیات و شعور هستی انتخاب شدند که بر مبنای مصاحبه‌ها و دیدگاه‌های محققان حوزه تعلیم و تربیت در زمینه ارتباط با طبیعت، مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت و توجه به طبیعت در مجموع دو مؤلفه در ارتباط انسان با طبیعت استخراج شدند که در پژوهش‌های متعددی مورد توجه قرار گرفته‌اند اما به صورت یکجا آورده نشده‌اند که پژوهش حاضر چنین دستاوردی داشته است.

به‌طور ویژه، این الگو با توجه به آموزه‌های قرآن و سنت، اقتضائات فرهنگی و ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری متناسب با ارزش‌ها و آرمان‌های نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، تنظیم شده است. دیگر خصوصیتی که می‌توان برای الگو پیشنهادی برشمرد، توجه به خصوصیات روان‌شناسی رشد دانش‌آموزان و مبتنی بر مخاطب‌شناسی است. همچنین الگوی پیشنهادی حاصل یک پژوهش و جستجوی مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان و متکی بر روش‌های متنوع و مختلف پایه‌ریزی شده است. در این زمینه از منابع متعدد و آراء صاحبان اندیشه جهت استخراج آن بهره‌گیری شده است. این امر علاوه بر ایجاد چشم‌اندازهای متنوع در پژوهش و امکان بررسی چندجانبه موضوع زیربنای علمی نسبتاً مناسبی را برای آن تدارک دیده است. الگوی پیشنهادی یک الگوی کلی نیست که برای هر دوره آموزشی قابلیت کاربردی داشته باشد. در واقع در این زمینه به صورت تخصصی عمل شده و برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه کاربرد دارد.

اصولاً طراحی الگوی در حوزه‌هایی که به موضوع انسان و تربیت او مرتبط باشد کاری پیچیده است و رشد اخلاقی نیز به عنوان یک موضوع پیچیده بر پیچیدگی آن افزوده است. با این حال استفاده از یک الگوی شفاف و برگرفته از نظرات متخصصان (شامل شاخص‌ها و مؤلفه‌ها و دسته‌بندی در ابعاد ارتباط با خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت) توانسته است بسیاری از پیچیدگی‌های آن را کاهش دهد. این امر سبب می‌شود که درک الگو برای افراد مختلف اعم از متولیان و سیاستگذاران امر تعلیم و تربیت در رده‌های صف و ستاد و اولیای دانش‌آموزان، امکان‌پذیر و قابل تفهیم باشد، همچنین پژوهشگران، معلمان و مجریان نیز بتوانند از آن استفاده نمایند.

براساس آنچه عنوان شد، پیشنهادهایی کاربردی برای متولیان تعلیم و تربیت، معلمان و افرادی که به رشد اخلاقی دانش‌آموزان می‌پردازند به شرح زیر ارائه می‌گردد:

- به طور کلی براساس اسناد بالادستی آموزش و پرورش، یافته‌های پژوهش‌های متعدد از جمله پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود رشد اخلاقی دانش‌آموزان در چهار بعد ارتباط با خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت مورد توجه قرار گیرد.
- شاخص‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان در قالب شش ساحت سند تحول بنیادین مورد توجه قرار گیرد چرا که این سند به دنبال تربیت دانش‌آموزان و به تعبیری، همان حیات طیبه است.
- با کمک شاخص‌هایی که برای هر بعد از رشد اخلاقی در این پژوهش شناسایی شده است، به صورت عملی و میدانی، به پرورش اخلاق پرداخت تا رشد اخلاقی دانش‌آموزان نمود عملی پیدا کند.
- به منظور عملیاتی شدن رشد اخلاقی دانش‌آموزان لازم است که با رویکرد سیستمی به این پدیده نگریسته شود تا دروندادها و بروندادها قابل مشاهده و تعیین باشند و رشد اخلاقی را بتوان در مقام عمل انجام داد.
- شاخص‌های رشد اخلاقی استخراج شده در این پژوهش نمونه‌هایی از رشد اخلاقی در ساحت‌های مختلف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش هستند و می‌توان با کمک آن‌ها، شاخص‌های متناسب با دانش‌آموزان و زیست بوم منطقه نیز طراحی کرد که توصیه می‌شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

- اسلامی منش، نرگس (۱۳۹۵). بررسی تحلیلی نسبت وجدان و مسئولیت و مدلول های تربیتی آن از منظر قرآن کریم به منظور ارائه الگوی تربیتی مناسب، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی (رحمه الله علیه).
- افکاری، فرشته (۱۳۹۳). نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی ... و طراحی الگوی برنامه درسی، رساله دکترای تخصصی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی (رحمه الله علیه).
- باقری، خسرو (۱۳۸۰). تدوین مبنای انسان شناختی اسلام برای علوم انسانی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، وزارت آموزش و پرورش.
- حسینی، محمد (۱۳۹۴). تجارب تربیت اخلاقی کارگزاران در تربیت رسمی و عمومی، فصلنامه نوآوری های آموزشی، سال چهاردهم، شماره ۵۶.
- درویشی، نصراله (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی رشد اخلاقی در اندیشه علامه طباطبائی، شهید مطهری و کهلبرگ، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- قاسمی، مریم (۱۳۹۶). رویکرد اجتماعی به تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه های منتخب با توجه به دیدگاه تفسیری علامه طباطبائی (رحمه الله علیه)، کارشناسی ارشد، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- مجدالدین، طاهره (۱۳۹۰). بررسی ارزش های اخلاقی دختران دوره دوم متوسطه منطقه چهار تهران بر مبنای فلسفه اخلاق استاد مطهری (رحمه الله علیه)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- وجدانی، فاطمه (۱۳۹۵). مقاله بررسی انتقادی مدل تربیت اخلاقی تلفیقی مبتنی بر ایده خبرگی اخلاقی، دوفصلنامه فلسفه تربیت، سال ۲، شماره ۱.
- باقری، خسرو (۱۳۹۰). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، جلد دوم، (چاپ پنجم). تهران: انتشارات برهان مدرسه.
- سهرابی، بابک؛ اعظمی، امیر؛ یزدانی، حمیدرضا (۱۳۹۰). آسیب شناسی پژوهش های انجام شده در زمینه مدیریت اسلامی با رویکرد فراترکیب. نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۲(۶)، ۹-۲۴.
- شکوهری، غلامحسین (۱۳۸۴). مبانی و اصول آموزش و پرورش، مشهد: انتشارات به نشر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). یادداشتهای استاد مطهری، جلد ۱-۲-۶-۷ (چاپ سوم). تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (ب). تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
- هانینگتون، ساموئل (۱۹۷۲). برخورد تمدن ها، ترجمه: حمید رفیعی (۱۳۷۸)، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- Adriana Denisa Manea, (2014). Influences of Religious Education on the Formation Moral Consciousness of Students, Journal of Social and Behavioral Sciences, 149, 518-523.

- Daniel Lapsley and Patrick L.Hill, (2008). On Dual Processing and Heuristic Approaches to Moral Cognition, *Journal of Moral Education*, 37(3), 313-332.
- Lee, J. (2001), A Grounded Theory: Integration and Internalization in ERP Adoption and Use, Unpublished Doctoral Dissertation, University of Nebreska, In Proquest UMI Database.
- Louise, K. (2017). The Role of Relationship in Moral Formation: An Analysis of Three Tertiary Theological Education Institutions in South Africa, In *Die Skriflig* 51(1), 2214.
- Narvaiez, D. (2008). Justice Reasoning. FormPower, F. Clark & et al (editors) *Moral Education: A Hand Book*, London: Praegar.
- Strauss, Anselm L., & Corbin, Juliet. (1998), *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, 2nd Ed., Sage.
- Zhiyenbayeva, N.B. and others, (2014). Experimental Study of Students Spiritual-moral Development, *Journal of Social and Behavioral Sciences*, 131, 465-469.

